

Будник О. Соціокультурне виховання учнів як складова соціально-педагогічної діяльності майбутнього вчителя початкових класів / Олена Будник // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – Вип. L. – Івано-Франківськ: Плай, 2013. – С. 85–91.

УДК 372.4

Олена Будник

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У статті обґрунтовано сутність соціокультурного виховання як засобу цілеспрямованого управління соціалізацією учнів у руслі підготовки вчителя початкової школи до соціально-педагогічної діяльності.

Ключові слова: соціально-педагогічна діяльність, підготовка майбутнього вчителя, соціокультурне виховання молодших школярів, соціально-виховний процес.

В статье обосновано сущность социокультурного воспитания как средства целенаправленного управления социализацией учащихся в русле подготовки учителя начальной школы к социально-педагогической деятельности.

Ключевые слова: социально-педагогическая деятельность, подготовка будущего учителя, социокультурное воспитание младших школьников, социально-воспитательный процесс.

The article grounds the essence of aim-oriented management of pupils' socialization in terms of preparation of primary school future teacher to social and pedagogical activity.

Key words: social and pedagogical activity, future teacher training, sociocultural education of pupils, educational process.

Постановка проблеми. В сучасних умовах реформування освіти істотно розширились професійні функції вчителя як суб'єкта соціально-педагогічної діяльності, предметом якої є соціокультурне виховання учнів на засадах інноваційного оновлення та гуманістичної парадигми. Тому важливим завданням професійної освіти вважаємо визначення стратегій соціокультурного формування особистості учня в контексті соціально-педагогічної діяльності вчителя початкових класів і векторності його спрямування – не від суспільства до особистості, а від особистості – до суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Проблемі національних пріоритетів в освіті присвячено наукові праці І. Беха, Г. Васяновича, І. Зязюна, В. Кременя, Г. Пустовіта, О. Сухомлинської, Р. Скульського, Г. Філіпчука; окремі аспекти формування етнокультурної компетентності студентської молоді досліджують

О. Гуренко, М. Євтух, В. Кириченко, Л. Коваль та інші вчені; фундаментальні проблеми змісту соціально-педагогічної діяльності, професійної підготовки соціальних педагогів, соціалізації учнівської та студентської молоді – В. Бочарова, О. Безпалько А. Капська, А. Мудрик, С. Савченко, М. Сакурова, С. Харченко та інші. Різні аспекти професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи відображено в докторських дисертаціях таких учених, як: Н. Бібік, І. Бужина, Н. Глузман, О. Комар, С. Литвиненко, Е. Ляска, С. Мартиненко, О. Матвієнко, О. Отич, І. Пальшкова, О. Савченко, Л. Хомич та ін. Однак проблему професійної підготовки майбутнього фахівця до соціокультурного виховання молодших учнів як складової його соціально-педагогічної діяльності вважаємо висвітленим недостатньо.

Мета статті – обґрунтувати сутність соціокультурного виховання як дієвого засобу цілеспрямованого управління соціалізацією учнів у руслі підготовки вчителя початкової школи до соціально-педагогічної діяльності.

Виклад результатів дослідження. Соціокультурне виховання зростаючої особистості учня в контексті соціалізації розглядаємо як предмет соціально-педагогічної діяльності вчителя у педагогічно організованому мікросередовищі початкової школи.

Виховний потенціал мікросередовища становить цілісний соціально-педагогічний комплекс на основі інтегрування основних компонентів соціокультурного виховання (мета, суб'єкти та об'єкти виховання, соціально-педагогічна взаємодія, зміст виховання, засоби педагогічної комунікації, методи управління, освоєння соціального середовища та ін.). Тому в контексті соціально-педагогічної системи виокремлюємо концептуальну спрямованість її мікросередовища, що передбачає цілеспрямований, послідовний і систематичний виховувальний вплив на зростаючу особистість. Відповідно соціально-педагогічна діяльність у початковій школі, яка включає й управління соціалізацією учня, оволодіння ним соціокультурним досвідом, суспільно й особистісно значущими цінностями, – підсистема цілісної соціально-педагогічної системи середовища.

Найдієвішими засобами виховання людини споконвіку була її суспільно корисна творча праця (діяльність) і спілкування. У процесі навчання учня залучають до пізнавальної або прикладної діяльності. З іншого боку, його навчальна діяльність – це інформаційний процес, отже, процес спілкування (з однокласниками, вчителями, авторами підручників чи інших джерел інформації). Зазвичай у педагогічному процесі навчально-пізнавальна діяльність і спілкування органічно поєднані між собою.

Традиційно у навчальному процесі початкової школи увага вчителів акцентується на дидактичній (освітній) його функції, навчально-пізнавальній діяльності учнів на уроках, тоді як процес виховання, як правило, пов'язують із спеціально організованою роботою у позаурочний час. Відтак, “поділ” педагогічного процесу на навчальний і виховний є цілком умовним, якщо врахувати загально визнаний принцип органічного взаємозв'язку між навчанням і вихованням, у відповідності з яким “не існує навчання без виховання, так само не існує виховання без навчання”. Щоправда, виховання через навчання може мати неприйнятне “векторне спрямування”, тобто слугувати засобом плекання таких соціальних якостей, котрі не відповідають загально визнаному виховному ідеалу та сформованим на його основі педагогічним цілям і завданням (приміром, негативне ставлення до навчально-трудої діяльності, асоціальні вчинки у взаєминах з однокласниками тощо). Виховання врешті-решт має метою формування в людини норм поведінки, яка відповідає прийнятим у суспільстві моральним принципам і правилам. Однак така поведінка може бути внутрішньо вмотивованою і свідомою лише тоді, коли особа володіє системою наукових понять, на яких ґрунтуються її дії. А ці знання – результат цілеспрямованого навчання. Отже, виховання як процес опанування духовно-моральними цінностями не може бути повноцінно реалізоване поза навчанням.

Таким чином, маємо всі підстави для висновку про те, що цілеспрямовану професійну підготовку майбутніх учителів до оволодіння учнями соціокультурним досвідом, з одного боку, здійснюють через процес навчання, а з іншого, – через позанавчальну виховну роботу. При цьому навчання слугує не

лише засобом засвоєння духовно-моральних, естетичних, природничо-математичних, економічних, екологічних, техніко-технологічних та інших знань і практичних умінь, а й формування низки соціальних цінностей (почуттів, мотивів, установок тощо). Отож, у вищому педагогічному навчальному закладі варто акцентувати, що організація повноцінного соціокультурного виховання школярів потребує органічного поєднання та ефективного використання, з одного боку, виховних можливостей навчального процесу, а з іншого, – педагогічного потенціалу позаурочної виховної роботи.

На єдності навчальної і виховної мети у соціальному становленні особистості наголошував В. Сухомлинський. На думку вченого, завдання професійної діяльності педагога в тому, щоб знання, які здобувають учні, сприяли їхньому громадському зростанню, визначали ідейну позицію, тобто перетворювались у переконання, що мотивують до практичної діяльності. “Знання стають переконаннями тоді, коли вихованець готовий активно діяти відповідно до тих істин, у справедливості яких він не сумнівається, а діяльність стає для нього потребою” [15, с. 102-103].

В якості соціальної установки П. Ігнатенко розглядає громадянськість, що містить три складові: знання, переживання та вчинки, співвідношення між якими відображає у вигляді “лійки”, де найширша частина – це різнобічні знання, далі – переживання (але далеко не вся інформація переживається), і найвужчу частину “лійки” становлять вчинки, поведінка, практичні дії [11, с. 24]. Учений, як і В. Сухомлинський, вважав, що будь-які знання соціального змісту не стануть особистісним надбанням, якщо вони не набудуть певного емоційного забарвлення, не стануть переконаннями людини. Як кажуть у народі, “нічого не прийде до розуму людини, якщо воно не перейшло через її серце”.

Переконання складають основу світоглядної позиції майбутнього вчителя. У цьому ж одностайні польські вчені, приміром Я. Ухила-Зроскі (J. Uchyla-Zroski) наголошує на оволодінні студентами духовними цінностями,

входженням їх у соціокультуру, що здійснюється за інтегральною схемою: пізнання → переживання → діяльність [16, s. 30].

У професійній підготовці майбутнього вчителя доцільно акцентувати, що соціокультурне виховання особистості здійснюється поетапно, шляхом засвоєння знань відповідного змісту, формування стійких переконань, емоційного ставлення, етичної відповідальності та досвіду соціально ціннісної поведінки й діяльності. Переконання, що інтегруються з свободою та відповідальністю, слугують засобом вдосконалення професійної компетентності фахівця, а значить, і суспільства в цілому.

Задля формування в студентів стійких переконань, важливо залучати їх до самостійного пошуку наукового знання, до професійної рефлексії, приміром, на основі з'ясування в соціально-гуманітарній літературі змісту понять “соціальне виховання” та “суспільне виховання”, що часто вживають як синоніми.

Так, І. Підласий зауважує, що під суспільним (соціальним) вихованням розуміють виховання, що здійснюється в системі “людина-людина”, тобто через безпосередні людські відносини, а також через суспільні інституції (благочинні фонди, асоціації, громадські організації тощо). Відтак, автор виступає проти зведення суспільного виховання виключно до благодійної діяльності, надання педагогічної підтримки дітям “групи ризику” чи соціальної допомоги різним верствам населення, оскільки суспільне виховання передбачає передусім формування важливих якостей особистості (громадянськість, патріотизм, соціальна активність, відповідальність і под.), тобто тих, які ні школа, ні сім'я відокремлено сформувані не можуть [13, с. 190-191].

Очевидно, *суспільне виховання* спрямоване передусім на забезпечення гармонізації виховних впливів суспільства та особистості, створення так званого “балансу” між відповідальністю суспільства перед особистістю і особистості перед суспільством у формуванні громадянина певної держави. *Соціальне виховання* сьогодні набуло поширення у зв'язку із становленням соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання і має метою

педагогізацію соціального середовища та виявлення виховного потенціалу суспільства в розвитку особистісно значущих цінностей людини.

Процес соціального виховання зростаючої особистості “в умовах різних рівнів соціального середовища” сучасні вчені (А. Капська, О. Безпалько, Р. Вайнола та ін.) вважають предметом соціальної педагогіки [1, с. 5]. Зазвичай *соціальне виховання* трактують як “процес забезпечення в суспільстві умов та заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння підростаючим поколінням загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування в нього соціально-позитивних ціннісних орієнтацій” [5, с. 29].

Виховання, зазначає А. Бойко, – вічна і постійна категорія педагогічної науки, “особистісно-соціальне явище і суспільно-культурний феномен” у відповідь сучасним ученим, котрі заперечують виховання як відносно самостійний вид педагогічної діяльності, декларування “вільного від виховання суб’єкта під маскою боротьби з авторитаризмом” [7, с. 52-53]. Учена схиляється до розуміння виховання в його найширшому розумінні, яке забезпечує і соціалізацію, й особистісно орієнтовану діяльність з формування та розвитку особистості. “Виховання відбувається на основі поєднання передусім антропоцентричного і соціоцентричного підходів, актуалізації механізмів особистісного і соціального саморозвитку в межах відносно самостійних, але пов’язаних між собою онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і праксіологічних систем“ [7, с. 57].

Вітчизняні соціологи вважають, що вихованню як соціальному феномену притаманна сукупність форм соціального: соціальне явище, взаємодія, організація, інститут і соціальний процес. Як соціальна система виховання містить такі елементи: об’єкти та суб’єкти, соціальні інститути, культура й “окультурене” природне середовище, напрями. Системними функціями виховання виокремлено такі: культурологічна, соціалізаційна, адаптаційна, ціннісноутворювальна, нормативна, інтегративна і соціального контролю [14, с. 49]. Акцентування на підготовці майбутнього вчителя початкових класів до реалізації культурологічної функції виховання як складової соціально-

педагогічної діяльності не випадкове, оскільки передбачає глибинне пізнання культурних детермінант соціуму на основі підпорядкування духовно-моральним законам людського буття, усвідомлення необхідності підвищення соціально-особистісного рівня культури.

Виховання – це “залучення людини до всіх досягнень людської культури у такий спосіб, щоб вона жила в контексті загальнолюдської культури” (І. Зязюн), відтак, академік наголошує на проблемі формування ціннісної свідомості особистості, “яка не є, і ніколи не була продуктом соціального середовища” [10, с. 15]. Тому в процесі соціокультурного виховання пріоритетним визначаємо формування ціннісних орієнтацій школяра у процесі взаємодії з соціумом, у результаті чого об’єкти пізнання набувають для суб’єкта особистісного смислу, отже, і суспільної значущості в цілому.

У цьому сенсі виокремлюють якісні стани соціального виховання (І. Липський), що представлено на рис. 1 [12, с. 90-91].

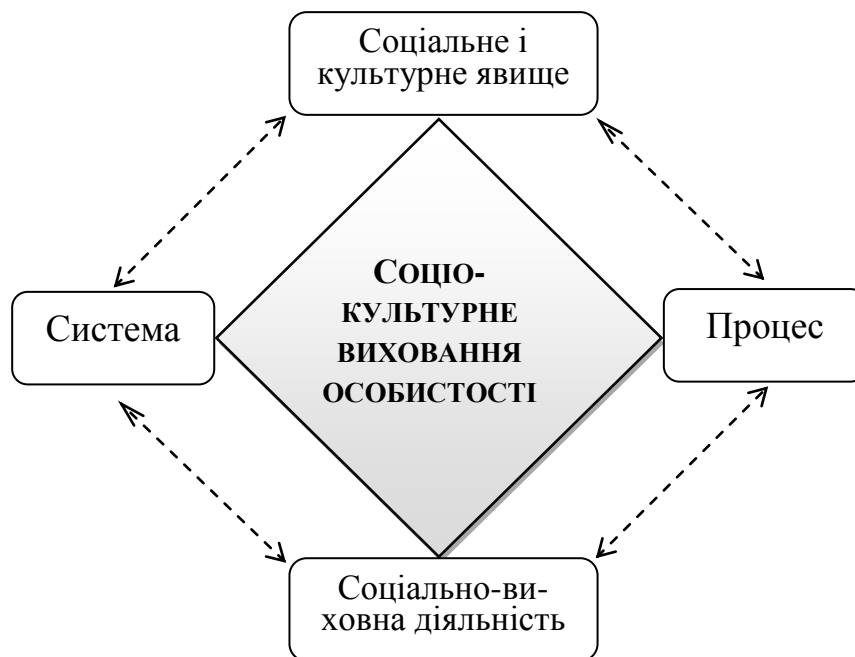

Рис. 1. Сукупність якісних станів соціокультурного виховання.

Виходячи з розуміння мікросередовища як складної динамічної відкритої соціально-педагогічної системи, що самоорганізується, професійну готовність майбутнього вчителя до управління соціокультурним вихованням розглядаємо на основі визначеної послідовності відповідних дій. Згідно теорії соціального

управління (В. Афанасьєв, М. Лапін, Ю. Тихоміров та інші), виховання в мікросоціумі трактується як організація та реалізація оптимальних цілеспрямованих виховних впливів на параметри середовища як динамічної системи [3]. Тому управління соціокультурним вихованням учнів у складних динамічних системах (зокрема початковій школі) відбувається як сукупність лінійних і нелінійних причинно-наслідкових залежностей на основі зворотного зв'язку. Саме зворотний зв'язок у соціально-педагогічній діяльності, зокрема в аспекті виховної взаємодії педагога та школярів, забезпечує самоуправління соціально-педагогічної системи наявного мікросередовища.

У висвітленні сутності соціокультурного виховання орієнтуємося на цілі соціального виховання з урахуванням культурних досягнень конкретного народу. Адже опанування дитиною моральними цінностями, “входження в соціальне життя відбувається в контексті тієї культури, яка оточувала дитину з часу її народження” [10, с. 18]. Процес і результати цього виховання детерміновані можливостями наявного соціального мікросередовища, в якому відбувається становлення індивіда як людини й громадянина. Рівень його культури значною мірою залежить від уміння бачити, відчувати й усвідомлювати прекрасне у мистецтві, зокрема народному. Необхідна умова виховання – формування особистісного художньо-естетичного досвіду, основними складниками якого, на думку І. Зязюна, є потреби, емоції, почуття, смаки, погляди, ідеали. “Естетичний досвід через свої складові – спеціалізовані емоції і почуття, що обов'язково зумовлюють вольову діяльність, регулює людську поведінку, спрямовує дії людини на предмет, здатний задовольнити людську потребу” [9, с. 75].

Вважаємо, що професійна підготовка вчителя в педагогічному навчальному закладі на засадах гуманності, співробітництва і співтворчості з використанням мистецтва слугуватиме забезпеченню суб'єктної позиції студентів у виховному процесі, стимулюванню їх до самовиховання, розвитку креативного мислення, комунікативної культури й компетентності. У контексті підготовки студентів до налагодження соціальної взаємодії з учнями, надання

морально-психологічної підтримки особі чи соціальній групі, що її потребують, формування соціокультурних цінностей для успішної соціалізації в суспільстві, першочергове місце в соціально-педагогічному процесі відводимо емоційному чиннику.

Нам імпонує думка Ш. Амонашвілі, який глибоко переконаний: неможливо здійснювати справжнє виховання без дитячих витівок. Він вважає, що займатись з учнями, котрі імітують поведінку досвічених дорослих, зовсім нецікаво: “Я спершу підбурих би таких дітей до витівок, до невгамовності, а потім би приступив до пошуків методів виховання”. Автор книги “Здоровствуйте, дети!” стверджує, що більшість педагогів схильні бачити в дитячих пустошах злочин, аморальність. Педагог акцентує, що пустуни, витівники – це, передусім, життєрадісні, кмітливі, дотепні, комунікабельні діти, з розвиненим почуттям гумору, котрі помічають смішне в найбільш серйозному, дарують хороший настрій і сміх не тільки собі, а й оточуючим. Саме такі учні є об’єктом педагогічної науки, їх можна карати, але потрібно заохочувати. Однак дорослих мають насторожувати грубі дитячі пустощі, коли вони переростають у хуліганство чи агресивність [2, с. 25–27].

Отже, важливим аспектом професійно-педагогічної підготовки вважаємо вивчення студентами технологій емоційного стимулювання соціально позитивної поведінки та діяльності учнів. Емоційно-ціннісний аспект соціокультурного виховання передбачає вироблення соціально-позитивного ставлення особистості до норм соціальної культури, позитивних емоцій і почуттів; створення сприятливого морально-психологічного клімату в соціумі; зміцнення стресостійкості; розвитку творчих здібностей тощо.

Процес поступового привласнення соціально-культурних надбань суспільства шляхом інтегрування в нове середовище здійснюється на основі пізнання соціальної дійсності, відтворення духовних і матеріальних цінностей, наслідування нормативної поведінки цього середовища, прагнення до виконання соціальних ролей і засвоєння особистістю позитивних мотивацій. Соціокультурний виховний вплив на майбутніх фахівців у вищому

педагогічному навчальному закладі вважаємо дієвим засобом цілеспрямованої підготовки до управління соціалізацією учнів в умовах шкільного навчання.

Безперечною умовою формування та розвитку особистості є діяльність, в якій найбільшою мірою актуалізуються ті чи інші набуті якості. Саме в процесі соціально-педагогічної діяльності майбутнього вчителя як відкритої соціальної системи здійснюється *соціокультурне виховання*, під яким розуміємо процес і результат цілеспрямованого впливу на особистість з метою опанування нею знаннями загальнолюдської та національної культури, соціальними цінностями й позитивно значущими якостями. Відповідно виховання допомагає студентові осмислити свою приналежність до суспільності, відповідної традиції та культури, соціалізуватись та особистісно реалізуватись.

Успішне здійснення соціально-педагогічної діяльності також можливе лише на основі чітко обґрунтованих закономірностей. На необхідності виявлення та чіткої диференціації педагогічних законів і закономірностей досліджуваного явища наголошував академік С. Гончаренко, вказуючи на їхні гносеологічні відмінності: будь-яке явище в процесі цілісного, обов'язкового та об'єктивного пізнання залежить від стану функціонування його складових та певних умов (дидактичних, психологічних, соціальних та інших). Саме наявність цієї залежності виступає як закономірність [8, с. 19]. Відтак, найважливішими рисами закону є необхідність, всезагальність, повторюваність та інваріантність. На основі цього в педагогічній науці С. Гончаренко пропонує низку законів, основним з яких є закон обов'язкового привласнення підростаючим поколінням соціального досвіду старших поколінь як необхідної умови входження в громадське життя, здійснення наступності між поколіннями, життєзабезпечення суспільства, окремого індивіда й розвитку сутнісних сил кожної особистості [Там само, с. 14]. З опертям на цей закон обмежимося виявленням закономірностей соціально-педагогічної діяльності вчителя.

За Ю. Бабанським, *закономірності в суспільних явищах* – це об'єктивно існуючий, необхідний, істотний, повторюваний зв'язок явищ і процесів, що характеризує їхній розвиток. Закономірність виражає певний порядок

причинного, необхідного стійкого зв'язку між явищами і властивостями об'єктивного світу, за яких зміни одних явищ зумовлюють зміни інших [4, с. 264]. *Закономірності виховання* – це “науковий конструкт, який в узагальненій формі утримує доцільний спосіб дії педагога стосовно вихованця як учасника суб'єкт-суб'єктної взаємодії” [6, с. 303].

У сучасній педагогічній науці не існує єдиного підходу щодо визначення закономірностей соціально-педагогічної діяльності вчителя. Зазвичай ці закономірності стосуються процесів виховання чи навчання, професійної діяльності соціального педагога чи працівника соціальної служби. Адже динаміка соціально-педагогічних явищ у суспільстві зумовлює виникнення нових закономірностей, від яких залежить ефективність відповідної діяльності.

З огляду на сучасні дослідження (І. Бех, С. Гончаренко, А. Капська, О. Карпенко, І. Підласий, М. Фіцула, А. Кузьмінський, В. Омеляненко та ін.) нами виокремлено такі *закономірності соціокультурного виховання* в руслі соціально-педагогічної діяльності (СПД) вчителя початкової школи: результати СПД як цілісної системи детерміновані потребами розвитку суспільних виробничих сил та реальними можливостями вихованців до оволодіння соціокультурним досвідом, ідеологічною надбудовою, соціокультурними цінностями і морально-естетичними нормами поведінки; залежність мети, змісту, методів, засобів і форм СПД від навчально-виховних ситуацій та умов її здійснення; гуманістична й культурологічна спрямованість соціально-педагогічного процесу в мікросередовищі школи; цілісність і системність соціально-виховних впливів вчителя в аспекті профілактики негативних учинків учнів; забезпечення оптимальної організації соціально-виховного процесу задля досягнення максимально можливих за даних умов результатів; обумовленість результативності СПД рівнем професійної майстерності вчителя; необхідність координації соціально-виховних впливів школи, сім'ї та громадськості.

Висновки. Соціокультурне виховання молодшого школяра розглядаємо як необхідний механізм міжпоколіннєвої трансмісії соціального досвіду, процес формування й розвитку зростаючої особистості під впливом об'єктивних і

суб'єктивних чинників, визначальне значення в якому належить соціальності. Безперечною умовою формування й розвитку особистості є відповідна діяльність, в якій найбільшою мірою актуалізуються ті чи інші набуті якості. Саме в процесі соціально-педагогічної діяльності як відкритої соціальної системи здійснюється соціокультурне виховання, під яким розуміємо процес і результат цілеспрямованого впливу на особистість з метою опанування нею знаннями загальнолюдської та національної культури, соціальними цінностями й позитивно значущими якостями. Сучасні стратегії професійної освіти на передній план ставлять істотно нові вимоги до процесу й результатів соціального становлення зростаючої особистості: традиційна педагогічна парадигма орієнтує навчально-виховний процес початкової школи на спеціально створені моделі соціально-виховного впливу на учнів, а популяризація та розвиток гуманістично-антропологічної парадигми головним пріоритетом визнає особистість у всій її цілісності й неповторності.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в обґрунтуванні й розробленні теоретико-методичного й організаційного супроводу професійної підготовки майбутніх фахівців до використання сучасних виховних технологій у моделюванні соціокультурного середовища навчальних закладів різних типів.

Література

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи : модульний курс дистанційного навчання / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола; заг. ред. А. Й. Капської. – К., 2002. – 164 с.
2. Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети! : пособ. для учителя / Ш. А. Амонашвили. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
3. Афанасьев В. Г. Человек в управлении обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1977. – 382 с.
4. Бабанский Ю. К. Закономерности, принципы и способы оптимизации педагогического процесса // Избранные педагогические труды / сост. М. Ю. Бабанский. – М. : Педагогика, 1989. – С. 262-272.
5. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка : схеми, таблиці, коментарі : навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл] / О. В. Безпалько. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
6. Бех І. Д. Закономірності виховання / І. Д. Бех // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 303-305.
7. Бойко А.М. Методологія, теорія, практика виховання – єдина система / А. М. Бойко // Педагогічна в психологічна науки в Україні : зб. наук. праць до 15-річчя АПН України у 5 томах. Т. 1. Теорія та історія педагогіки. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 51-67.

8. Гончаренко С. У. Педагогічні закони і закономірності / С. У. Гончаренко // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 3 : Загальна середня освіта. / С. У. Гончаренко. – К. : Педагогічна думка, 2012. – С. 11-20.
9. Зязюн І. А. Естетичний досвід особи. Формування і сфери вияву / І. А. Зязюн. – К. : Вища школа, 1976. – 172 с.
10. Зязюн І. А. Естетичні регулятиви педагогічної майстерності / І. А. Зязюн. // Естетичне виховання дітей та молоді : теорія, практика, перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. О. А. Дубасенюк, Н. Г. Сидорчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 14-22.
11. Ігнатенко П. Р. та ін. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти : навчально-методичний посібник / П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, Н. І. Косарева, Л. В. Крицька. – К. : ІЗМН, 1997. – 252 с.
12. Липський І. А. Соціальне виховання / І. А. Липський // Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – 2-е видання / за заг. ред. проф. І.Д. Звереві. – Київ, Сімферополь : Універсум, 2013. – С. 89-93.
13. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс : учебник для студ. пед. вузов : в 2 кн. / И. П. Подласый. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – Кн. 2 : Процесс воспитания. – 256 с.
14. Соціологія : словник термінів і понять. – К. : Кондор, 2006. – 372 с.
15. Сухомлинський В. О. Формування комуністичних переконань молодого покоління / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. Т. 2. – К. : Радянська школа, 1976. – С. 7-147.
16. Uchyła-Zroski J. Aksjologiczne konteksty edukacyjnej wspólnoty kształtowane przez muzykę w szkole wyższej / Jadwiga Uchyła-Zroski // Edukacja nauczycieli wobec przemian szkoły / pod redakcją Eugenii Iwony Laski. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – S. 29-44.